

Prof. zw. dr hab. inż. arch. Agata Bonenberg
Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej
ul. Nieszawska 13 A
61-021 Poznań
agata.bonenberg@put.poznan.pl
tel. 0048 605 408 200

Poznań, 24.04.2022

Recenzja pracy doktorskiej
Architektura stosowna. Współczesne tendencje projektowe w architekturze krajów rozwijających się

której autorem jest mgr inż. arch. Jakub Turbasa
a promotorem prof. zw. dr hab. inż. arch. Tomasz Kozłowski

W przedstawionej do recenzji pracy doktorskiej Autor, Jakub Turbasa omawia zagadnienie *stosowności* w odniesieniu do dzieł architektury współczesnej. Ocena budynku zależy zawsze od jego adekwatności do funkcji, kontekstu przestrzennego i ekonomiczno-społecznego. Ze względu na genezę *Ruchu Stosownej Technologii* zagadnienie zostało przedstawione na podstawie realizacji krajów rozwijających się, gdzie kwestie ekonomiczne oraz dostosowanie rozwiązań do wyzwań kontekstu społecznego i kulturowego jest nad wyraz ważne.

Praca doktorska mgr Jakuba Turbasa stanowi głos potwierdzający aktualność dyskursu podjętego w ramach *Ruchu Stosownej Technologii*, stworzonego i upowszechnionego w latach 60tych, 70tych i 80tych w nurcie krytyki koncepcji modernistycznych. Szły one w parze z chęcią wsparcia/wydzwignięcia najuboższych, postkolonialnych rejonów świata. Narracja pracy podejmuje temat na nowo, reaktywuje i przedstawia nowe aplikacje tej koncepcji na gruncie współczesnym: prezentuje i analizuje nagradzane realizacje projektowe w krajach Afryki, Ameryki Południowej i Azji.

Aktualność i wagę podjętej tematyki dodatkowo potwierdzają werdykty jury prestiżowej nagrody Pritzкера, które w 2018 nagrodziło Balkrishnę Vithaldasa Doshi, a w 2016 Alejandro Aravenę, których Autor przywołuje w swojej pracy. Pisząc dysertację, Jakub Turbasa nie mógł jeszcze wiedzieć o wygranej z roku 2022. Tryumf Diébédo Francisa Kéré dowodzi słuszności zainteresowania *stosownością* w architekturze. Uznać zatem należy, że praca doktorska *Architektura stosowna. Współczesne tendencje projektowe w architekturze krajów rozwijających się* wpisuje się w najistotniejsze i najnowsze kierunki dociekań o istocie architektury w dzisiejszym, jakże niejednorodnym i spolaryzowanym świecie.

Podjęcie tematu jest ważne również ze względu na stosunkowo słabe rozpowszechnienie zagadnienia w literaturze polskojęzycznej.

CHARAKTERYSTYKA FORMALNA PRACY

Praca doktorska ma 218 stron. Wielojęzyczne streszczenia doktoratu rozpoczynają się od str. 205; spis literatury od str. 208. Struktura pracy głównych obejmuje dwie główne części: teoretyczną (Rozdziały I,II,III) oraz przykłady badawcze (Rozdział IV) ilustrujący część teoretyczną.

We Wstępie (Rozdział I) Autor uzasadnia podjęcie tematu i jego aktualność, wskazuje cele badań i ich stan, zakres pracy, stosowane metody. Najistotniejsze we wstępie jest przedstawienie tezy pracy, która brzmi: *Istnieją charakterystyczne cechy, które pozwalają zaliczyć pewne realizacje w krajach rozwijających się do architektury stosownej, tj. architektury bazującej na ideach międzynarodowego ruchu stosownej technologii.*

Rozdział II *Wprowadzenie – zarys idei stosowności historii myśli estetycznej i architekturze* zawiera określenie terminologii stosowności w sztuce i genezę idei. Następnie Autor omawia zagadnienie rozpoczynając od antycznego rozumienia pojęcia Witruwiusza aż po współczesność. Tu szczególnej wagi nabierają idee sprecyzowane w latach 60 XX wieku i stanowiące podstawę współczesnego dyskursu teoretycznego. Rozdział zamyka uogólniona charakterystyka architektury stosownej.

Rozdział III *Stosowność w technologii i architekturze – rozwój współczesnych tendencji* przedstawia początki stosowności w architekturze XX wieku, tło historyczne, kwestie związane z technologią pośrednią, międzynarodowy ruch stosownej technologii, jej charakterystykę. Następnie opisano rozwój i umiędzynarodowienie zasięgu pojęcia w latach 70tych i 80tych XX wieku, nakreślono główny obszar działań oraz przedstawiono sylwetki głównych reprezentantów kierunku: Hassana Fathy, Buckminstera Fullera, Johna Turnera, Balkrishnę Vithaldasa Doshi, Diébédo Francis Kéré.

Rozdział IV *Architektura stosowna – idee ruchu stosownej technologii w architekturze. Przykłady.* Rozdział stanowi zebranie współczesnego dorobku realizacyjnego będącego praktyczną ilustracją idei zawartych w części teoretycznej dysertacji. Przykłady badawcze zostały podzielone na te, które mają szczególny wymiar społeczny, te które reprezentują twórcze współistnienie pomiędzy tradycjonalizmem a nowoczesnością oraz te, które w szczególny sposób podkreślają warunki naturalne kontekstu przyrodniczego. Każda z kategorii jest reprezentowana przez osiem realizacji. Autor przedstawia obiekty użyteczności publicznej kulturalnej edukacyjnej znanych twórców i pracowni projektowych często związanych z miejscem realizacji.

Rozdział IV zamyka paragraf dotyczący dotychczasowych definicji pojawiających się w literaturze przedmiotu oraz paragraf dotyczący kontrowersji wokół architektury stosownej. Obydwie części należy ocenić bardzo wysoko stanowią one bowiem krytyczne spojrzenie na omawiane zagadnienie co czyni pracą bardziej obiektywną.

Rozdział V zawiera podsumowanie i wnioski końcowe (str. 201). Autor w sześciu punktach streścił najważniejsze twierdzenia, analizy i poglądy dotyczące architektury i technologii stosownej.

OCENA MERYTORYCZNA

Praca zawiera teoretyczną część analityczno-systematyzującą (Rozdziały I, II, III) oraz część przeglądowo-klasyfikującą (Rozdział IV), prezentującą przykłady badawcze. Podział taki uznać należy za prawidłowy, logiczny. Struktura pracy jest uporządkowana, a wywód teoretyczny - spójny, oparty na dobrze dobranej literaturze przedmiotu. Przywołane przykłady realizacyjne wspierają wątki narracji. Za drobny mankament uznać można brak wprowadzenia numeracji podrozdziałów dysertacji. Tytuł pracy doktorskiej *Architektura stosowna. Współczesne tendencje projektowe w architekturze krajów rozwijających się* w pełni odpowiada jej treści.

Rozdziały pierwszy i drugi stanowią wprowadzenie do tematu i są w nich ujęte podstawowe zagadnienia, między innymi: wpływ miejsca i warunków naturalnych na architekturę, problem zaniku stosowności, wymiar społecznego architektury i

subiektywizm. Uszczegóławiane są one w miarę rozwoju narracji pracy. Celem jest tu osadzenie pojęć i koncepcji w logicznym i chronologicznym porządku teorii architektury, sztuki i filozofii.

Recenzentka bardzo wysoko ocenia Rozdział III *Stosowność w technologii i architekturze – rozwój współczesnych tendencji*, w którym Autor omawia kwestie będące podstawą współczesnego rozumienia *stosowności* w architekturze od lat 60tych XX wieku. Dobrze wiąże *stosowność* z ideami zrównoważonego rozwoju, działań na rzecz ubogich poprzez programy samopomocowe, wzajemnej pomocy, ruch hipisowski, koncepcję uspołecznionego projektowania i budowy domów, partycypacji społecznej, cohousingu. Rozdział ma bardzo dobre odniesienia literaturowe, w odpowiedni sposób zostało opisane powstanie *technologii pośredniej* jako poprzedniczki *technologii stosownej*.

Z pięciu sylwetek wiodących twórców w sposób najbardziej wyczerpujący opisano prace teoretyczne i praktyczne Hassana Fathy. Postać Hassana Fathy kojarzona jest bardzo szeroko z wernakularyzmem. Zdaniem recenzentki warto byłoby w tym miejscu dookreślić relację pomiędzy jedną i drugą filozofią projektową.

Rozdział IV zawiera opisy i analizy przykładów badawczych, którym towarzyszy odpowiednio dobrana ikonografia. W dobrze opracowanym podrozdziale *Definicje* Autor zwraca uwagę na brak ugruntowanej, spójnej definicji *architektury i technologii stosownej* lub też znaczne zawężenie i ograniczenie funkcjonujących definicji (str. 195). Zdaniem recenzentki zawarte tu zestawienie różnych punktów widzenia jest bardzo istotne. Stwierdzenie braku definicji zjawiska powinno zachęcić Autora być może do stworzenia własnej, co zdecydowanie zwiększyłoby doniosłość osiągnięć naukowych przedstawionych w doktoracie. Za pewien ekwiwalent autorskich poszukiwań istoty *architektury stosownej* uznać można schemat przedstawiający charakterystyczne jej cechy oraz specyfikę (str. 194). Schemat ten został wykorzystany w klasyfikacji 24 realizacji, które podzielono na mające szczególny wymiar społeczny, dotyczące twórczego współistnienia pomiędzy tradycjonalizmem a nowoczesnością oraz podkreślające warunki naturalne kontekstu przyrodniczego. Być może warto by ten schemat przedstawić przed omówieniem *case studies*.

W podrozdziale *Kontrowersje* (Rozdział IV) zebrane zostały głosy krytyczne w odniesieniu do *technologii i architektury stosownej*. *Kontrowersje* obiektywizują pracę. Zdaniem recenzentki podrozdział ten mógłby być jeszcze szerzej rozwinięty. Recenzentka uważa tę część za bardzo interesującą; krytyka ważnych realizacji wzniesionych w duchu architektury i technologii stosownej (str. 197) dotyczy problemów konstrukcyjnych znanej realizacji Hasana Fathy w miejscowości New Gourna. Przytoczone zostały walory i defekty projektu oraz ocena przez mieszkańców. Pamiętać należy, że New Gourna wzniesiona została w duchu budownictwa socjalnego, przy wyjątkowo ograniczonym budżecie, więc wybór materiałów mógł być tutaj ograniczony. Również wątek porównania materiałów budowlanych stosowanych w Trynidadzie (błoczek betonowe) *versus* błoczek z ziemi lub gliny doskonale ilustruje problem.

Słusznie zauważony został przez Autora rozdźwięk pomiędzy tym, że teorię *stosownej technologii* rozwijano w krajach rozwiniętych natomiast realizowano ją w krajach rozwijających się. Autorstwo projektów należy do zachodnich twórców lub projektantów edukowanych na zachodzie. Towarzysząca im filozofia projektowa, która lokalność bardzo podkreśla, jest tworzona przez projektantów reprezentujących zazwyczaj zachodnią kulturę. W pewnym sensie buduje to stygmat technologii „biednej dla biednych”. Słuszne jest pytanie, dlaczego Afryka ma stosować ściany z bitej ziemi, zamiast wypalanej cegły, która jest zdecydowanie trwalszym i sprawdzonym materiałem.

Mankamnetem pracy w jej części końcowej jest brak zwerbalizowania odniesienia do tezy doktoratu, chociaż z treści podsumowania i wniosków końcowych wynika, że ***Istnieją charakterystyczne cechy, które pozwalają zaliczyć pewne realizacje w krajach***

rozwijających się do architektury stosownej, tj. architektury bazującej na ideach międzynarodowego ruchu stosownej technologii (schemat: specyfika oraz cechy architektury stosownej str. 194).

METODYKA PRACY

W pracy można wyróżnić następujące kroki metodyczne: pozyskiwanie danych bibliograficznych oraz ich analiza porównawcza, przywołanie materiałów archiwalnych, interpretacja uzyskanych informacji, wyciągnięcie wniosków badawczych. Autor wykorzystuje narzędzia badawcze w postaci analiz porównawczych, studiów przypadków, studiów literaturowych.

IKONOGRAFIA

W pracy znajduje się 65 ilustracji; w rzeczywistości na jedną ilustrację składają się często 2-3 fotografie. Materiał ikonograficzny zawarty w dysertacji związany jest z częścią przeglądową (Rozdział IV). Przykłady badawcze są ilustrowane głównie fotografiami archiwalnymi i współczesnymi, rysunkami projektowymi i autorskimi szkicami odręcznymi (jest tak w przypadku między innymi twórczości Balkrishny Doshi - str. 66.). Dla każdej realizacji podane zostały podstawowe rysunki architektoniczne: rzuty, przekroje, będące dla architekta informacją o przedstawianych realizacjach. Materiały dobrze ilustrują narrację wywodu, są odpowiednio ponumerowane, opisane ze wskazaniem źródeł. Ze względu na zakres terytorialny opracowania fotografie nie są dziełem autora.

LITERATURA

Bogaty spis odniesień literaturowych jest aktualny i obejmuje 141 pozycji monograficznych i artykułów naukowych oraz 61 źródeł elektronicznych. Siedem z nich wydanych zostało w przeciągu ostatnich trzech lat, czyli stanowią literaturę najnowszą. Większość pozycji literaturowych wydana została po roku 2000, co jest zgodne z zakresem czasowym powstawania i nagradzania opisanych realizacji, a także publikowania dyskursu teoretycznego na który powołuje się Autor. Doktorant korzysta z adekwatnie dobranej literatury zagranicznej.

PODSUMOWANIE

Reasumując, praca doktorska p.t. *Architektura stosowna. Współczesne tendencje projektowe w architekturze krajów rozwijających się* stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, którym jest:

- określenie specyfiki oraz cech architektury stosownej (autorski schemat: str. 194) osiągnięcie naukowe potwierdza tezę pracy
- analiza krytyczna i analiza porównawcza 24 przykładów badawczych, dzieł architektury współczesnej krajów rozwijających się. Prowadzona jest w trzech kategoriach: szczególnego wymiaru społecznego, twórczego współlistnienia pomiędzy tradycjonalizmem a nowoczesnością oraz podkreślające warunki naturalne kontekstu przyrodniczego
- klasyfikacja (kategoryzacja) 24 dzieł architektury współczesnej zrealizowanych w krajach rozwijających się

Dodatkową korzyścią jest tu popularyzacja na gruncie polskim omawianych idei.

Dysertację oceniam pozytywnie ze względu na:

- wysoki poziom oryginalności i bogactwo rzadko publikowanego materiału badawczego,
- umiejętność prawidłowej interpretacji przykładów badawczych
- logiczną konstrukcję wywodu.

WNIOSEK KOŃCOWY

Przeprowadzona ocena pracy doktorskiej, stwarza podstawę do stwierdzenia, że praca doktorska *Architektura stosowna. Współczesne tendencje projektowe w architekturze krajów rozwijających się*, której autorem jest pan mgr inż. arch. Jakub Turbasa, spełnia warunki zgodne z obowiązującym prawem i wnoszę o dopuszczenie jej do publicznej obrony na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej.
